

Бисенғали З.-Ғ.Қ.

**Жаңа инновациялық тәсілдерді
жыраулар көркемдік әлемін
оқытуда қолдану**

Жыраулар поэзиясының көркемдігі туралы дәрістер мен тәжірибе сағаттарында есте болатын біраз маңызды мәселелер бар. Бұларды ескермеген жағдайда ойдағыдай нәтижеге жету қиын. Ең алдымен, оны оқытуда жаңа әдіснамалық тәсілдерді қолданған жөн. Өйткені, жыраулық өнер, поэзия тек қана мәтінге байланып тұрған жоқ. Бізге ХҮШ-ХІХ ғасырлардан жеткен жеткен шығармалар дені ауызша сақталғандар. Бірақ, аты-жөні, шығармалары (ауызша, жазбаша) жеткен ақындардың көбі мұсылманша әжептәуір сауатты болған. Абыл Өтембет, Қалнияз Шопықұлы, Ақтан Керейұлы, Нұрым Шаршығұлұлы, Қашаған Күржіманұлы Аралбай Оңғарбекұлы, Өмір Қараұлы т.б. жыраулық мектептің дәстүрінде тәрбиеленіп, тәжірибе жинақтаған. Студенттерге осы үдерістің заңдылығы мен ерекшеліктерін түсіндірудің маңызы өте зор. Жыраулық поэзияны оқыту мен түсіндіруде студенттерге осы айырманы мұқият ұқтыру керек. Әсіресе, тәжірибелік сағаттар мен өз бетімен орындалатын ғылыми жұмыстарда осы мақсатты орындауға көңіл бөлу керек. Жыраулық мектеп ақындары шығармаларының көрнекті үлгілерін оқыту, талдау барысында әдістемелік тұрғыда бір шығарманың әлденеше үлгілерін салыстырып, сол заман ахуалына, стиліне жақындарын таңдап қолданған жөн.

Түйін сөздер: жыраулар поэзиясы, поэтикасы, мәдениет тарихы, толғау, Қалнияз жырау, суырыпсалма ақын, қуғын көру, Ата жұрт, қаһарман құрбылар, жырға қосты, мадақтау.

Bisengali Z.-G.K.

**The use of innvative new
methods of teathing for the art
world zhyrau**

Many of the works have come down to us ХҮШ-ХІХ century were transferred mainly verbal way. However, many of those authors and poets whose works have come down to us (orally or in writing) received a good Islamic education. Abylai Otembet, Qalniyaz Shopyquly, Aqтан Kerey uly, Nurym Sharshigluly, Qashagan Kyrzhimanuly, Aralbay Ongarbekuly, Omir Qarauly and others received training in the tradition of the school Zhyrau and gained experience. legacy of Zhyrau poetry, lyrics full of national spirit. carolers e images of the brave, talented. strong character's personalities. Understand texts are full of f the national spirit. It is important to value these udes for students. It is necessary to explain the difference to students during training and explaining of poetry bard. It is especially important to pay attention to students for this purpose in practical hours and independent scientific studies. When training, the analysis of samples striking in works of poets Zhyrau school, it is necessary in metodolog y purpose to compare several samples of the product, choosing a close in style, the situation at the given time.

Key words: zhyrau – Kalniyaz. Makhambet. withstand the persecution, similar tolgau, the poetics, of romanticism, raised the masses, human disputes, inspiring rebellious spirit, persecution, human disputes.

Бисенғали З.-Ғ. К.

**Применение новых
инновационных методов
в преподавании
художественного мира жырау**

Многие из произведений ХҮШ-ХІХ вв, дошедших до нас, были переданы в основном устным образом. При этом нужно отметить, что многие авторы и поэты как Абыл Утембет, Калнияз Шопықұлы, Ақтан Керейұлы, Нұрым Шаршығұлұлы, Қашаған Күржіманұлы, Аралбай Оңғарбекұлы, Омир Қараұлы и др. получили мусульманское образование. и набирались опыта в традициях школ Жырау. Очень важное значение данных чудес для восприятия студентов. Необходимо объяснить эту разницу при обучении и разъяснении поэзии жырау. Особенно важно обратить внимание на это при выполнении практических занятия и самостоятельных научных работ. Методологические принципы при обучении студентов анализу образцов ярких произведений поэтов школы Жырау требуют сравнить несколько образцов одного произведения, подбирая близкие по стилю, ситуации того времени.

Ключевые слова: синкретный характер, искусство жырау. народное признание, жырау Калнияз, схожесть с Махамбетом, бунтарский дух, характер романтизма, тоска на чужбине, воспевание соратников.

**ЖАҢА
ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ТӘСІЛДЕРДІ
ЖЫРАУЛАР
КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІН
ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ**

Жыраулар поэзиясының көркемдігі туралы дәрістер мен тәжірибе сағаттарында есте болатын біраз маңызды мәселелер бар. Бұларды ескермеген жағдайда ойдағыдай нәтижеге жету қиын. Ең алдымен, оны оқытуда жаңа әдіснамалық тәсілдерді қолданған жөн. Өйткені, жыраулық өнер, поэзия тек қана мәтінге байланып тұрған жоқ. Бізге ХҮШ-ХІХ ғасырлардан жеткен жеткен шығармалар дені ауызша сақталғандар. Бірақ, аты-жөні, шығармалары (ауызша, жазбаша) жеткен ақындардың көбі мұсылманша әжептәуір сауатты болған. Абыл Өтембет, Қалнияз Шопықұлы, Ақтан Керейұлы, Нұрым Шаршығұлұлы, Қашаған Күржіманұлы Аралбай Оңғарбекұлы, Өмір Қараұлы т.б. жыраулық мектептің дәстүрінде тәрбиеленіп, тәжірибе жинақтаған.

Бірақ бір өкініштісі шығармалардың жазба нұсқалары жоқ. Тіпті, сауатты, жыраулардың өздері де туындыларын жазып қалдырмаған.. Мұның түрлі себептер болуға тиіс. Мәселен, қолжазбалардың сақталмауы, жоғалуы тіпті болмауы да мүмкін. Жыраулық поэзия, дәстүр туралы жан-жақты зерттеулер жасаған ғалымдар аз жазған жоқ...

Сондықтан оларды қайталап жатпай-ақ, тақырыпқа қатысты жыраулар поэзиясын оқытуда аса қажетті бірер әдістемелік сипаты бар мәселені ғана айта кетейік.

19 ғасырдан бастап жыраулар поэзиясының поэтикасы өзгеріске ұшырай бастады. Оның басты себебі, ауызша әдебиетке біртіндеп ене бастаған жазба әдебиет ықпалы еді. Маңғыстау түбегінде ақын-жыраулардың ел көңілін аударған шығармалары ХІХ ғасырда қағазға түсе бастады. Әрине, бәрі емес. Жыраулар поэзиясы туралы деректі пікірлер айтып жүйелі зерттеулер жүргізген Қ. Сыдиқовтың еңбеген айрықша атауға болады. [1]

Жыраудың нақты шығармасының әлденеше үлгілерінің (варианттары) сақталуы шығарма мазмұны мен көркемдігін зерттеуде түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануды қажетсіңсе, оқытуда да сонғша жаңа көзқарастар керек. Солардың кейбіреулеріне тоқтала кетуді жөн көріп отырмыз.

1917 жылға дейін баспа көрген үлгілер мен кейінгілер арасында алшақтықтың болуының салмақты себептері болды. Кеңес үкіметі тұсында бұларды көп сөз қылмауға тырыстық.

Басты себебі түсінікті. Ресми идеологияға кереғар ойлардың кездесуі – туған елін жаудан қорғау, ел бірлігі үшін күрескендер рухын мадақталуы, ел билеген хандар мен жұртты басқарған дәулеттілер бейнесінің сомдалуы т.б. Бұл идеялар отаршыл Ресей көңіліне жақпады [2].

Жыраулар шығармаларын жариялауда – баспа талабына сай, болмаса құрастырушылар мақсатына орай редакция да жүрді. Саяси ой, мазмұнлы былай қойғанда, мәтінде ара тұра кездесетін түсініксіз сөздерді бізге түсінікті жаңаларман алмастырдық. Әрине, жаңа сөздердің Ғасырлар қойнауынан бізге аман жеткен мәтіндердегі ой, сезімдер мәнін жеткізе алмайтын. Өкінішке орай, көркемдік бояуына, мағыналық мәніне қараған жоқпыз. Соның салдарынан көне дәуірлерден жеткен толғау, жырларда түсініксіз, жұмбақ, күмәнді тұстар көбейеді. Сондықтан оны, жыраулар поэзиясын – бір замандарда тәуелсіз елде, еркін өмір сүрген мінезді, талантты ержүрек, тұлғалардың бейнесін сомдаған мағыналы мәтіндерді, ұлттық рухтарға толы әдеби мұраны бірден, еркін қабылдай алмадық.

Енді рухани құндылықтар түбегейлі өзгерістерге ұшырай бастаған жаңа заманда жыраулар поэзиясы туралы деректі, терең зерттеулерге негізделген пікірлер айтатын сәт туды. Соңғы кездерде бұл тақырыптарды кешенді түрде зерттеуді, жоғары мектептерде оқытуды қолға алдық. Бұрын аты-жөні сиректеу аталатын ақын-жыраулар шығармашылығы туралы түрлі деңгейде жиналыстар өтуде. Соның бірі – Ш. Есенов атындағы Ақтау қаласындағы «Қазақ мемлекеттік технологиялар мен инжиниринг университеті» ұйымдастырған «Қалнияз Шопықұлы және оның әдеби мұралары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Жиынға Астана, Алматы, Атырау, т.б. қалалардан ғалымдар қатысып жыраулық поэзия туралы баяндамалар жасады.

Эстетикалық объектінің сыртқы дүние, әлеммен байланысы алуан түрлі әсерлерден көрінеді. Жыраулардың жыр-толғауларына осы әсер адам таңғаларлықтай деңгейде бейнеленеді. Әдеби дәстүрге үзіліссіз жаңалықтар қосып отыратын бұл ықпалдың қуаттылығы өнер иелеріне қашан да байқалады. Уақыт және кеңістік өлшемдерінде бірте бірте белең ала беретін бұл жағалықтар осы поэзияны таратушы ақындар мен жыршылар тарапынан да қолдау таба бастайды. Оның жеке жыраулар шығармашылығында көрініс табуы эстетикалық

сезімдер шарпысуына тәуелді. Төңірегін өзгерте бастаған үлкенді – кішілі уақиғалар жыраулар қабылдауында бірте – бірте үдеп, күрделі сезімдер бейнесінің жаңа реңктерін туғызады. Мұның көркем көрініс табуы жыраудың көркемдік әлеміне ғана тәуелді. Тарихи уақиғалар туғызған алуан-алуан сезім-ойларды қорыту, жаңа шығармашылық мақсатына орай қиюластыру бәрі – ақын-жырлаудың көңіл-күйіне байланысты. Ол түрлі ортада өзгеріп тұрады. Жыраулар шығармалары нұсқаларының көп болуы осы заңдылықтарға негізделеді.

Студенттерге осы үдерістің заңдылығы ман ерекшеліктерін түсіндірудің маңызы өте зор. Жыраулар шығармаларын тыңдаған жанның бәрі оны сүйсіне қабылдайды деп айтуға болмайтын шығар. Әсіресе, эстрадаға өнеріне тәуелділік күн санап атыпқан бүгінгі тұрмысымызда. Көңіл аударушыны еріксіз жетелейтін түрлі құйтырқы техникалық тәсілдері, шуы мол эстрада тарихтан гөрі бүгінгі қазақтарды қуалайды. Ал жыраулық өнер бағзы замандардағы аңыз, хикаят, эпсаналар мен қатар тарихи уақиғалармен, тұлғалармен, тіпті жеке адамдар тағдырымен де тығыз байланысты. Бірақ өткен замандардағы шығармашылық үдеріс мүлде басқа жағдайда өтеді. Мұнда уақыт та басқа, кеңістік те өзге.

Жыраулық поэзияны оқыту мен түсіндіруде студенттерге осы айырманы мұқият ұқтыру керек. Әсіресе, тәжірибелік сағаттар мен өз бетімен орындалатын ғылыми жұмыстарда.

Жыраулық әдебиет өкілдері дәстүрге жаңалықтың қажетін тегістей ұқты деп айту қиын. Бұрыннан таныс жырларды ғана емес, жаңа шығармаларды орындау барысында да жайната, жаңғырта орындауды ұнататын тыңдаушы қабылдауын жыраулар да ескереді. Әрине мұнда тосын жайлардың көп болатыны да белгілі. Бейтаныс әуендер мен өрнектердің ықпалы да болады. Талантты ақынның дара таным мен қабылдауының әуендері жыраулық ақын өрнектерінде бірден аңғарылады. Жырға негіз болған өткен тарих, ел көңілін аударған уақиға оны өзінше талдап, бейнелеуші ақын танымынан тәуелсіз емес, сондықтан осы орындауда алуан түрлі сезімдер мен ойлар шендеседі. Алайда өмір шындығының сұлбасы міндетті түрде сақталады.

Жыраулық поэзия дәуірлеп тұрған замандарда толғау, жырларды жазып алуға – қоғамда қажеттілік болмағандай. Қағазға түсіру дәстүрі оңай тәрізді көрінгенмен болмысы басқа – тынымсыз еңбекті, ойды қажетсінеді. Суырып салмаға әбден төселген сауатты – ақын жыраулар

сәтті шығармаларын елге таратуда шәкірттеріне сенген. Бірақ олардың жырлауында ғана емес, өз орындауларында да мазмұндық, көркемдік өзгешеліктерді байқаған. Бұл жаңарулар қағазға түскенге дейін тоқталмаған Қағазға көшкен туындының көркемдігін жоғалтатыны шындық. Оны бүгінгі ақындар поэтикасын зерттеушілер де мойындайды.

Ендеше, жыраулық мектеп ақындары шығармаларының көрнекті үлгілерін оқыту, талдау барысында әдістемелік тұрғыда бір шығарманың әлденеше үлгілерін салыстырып, сол заман ахуалына, стиліне жақындарын таңдап қолданған жөн.

Қалнияз Шопықұлы шығармашылығымен танысушы, зерттеушілер үшін есте болуға тиіс аса маңызды әдістемелік бағыттар М. Әуезовтің Иса Байзақов шығармашылығы туралы пікірлерінде бар. М. Әуезов жыраулық өнердің синкретті сипатын айтқанда оның өзгермелі табиғатын да ескерген болуы керек: «Бүгінгі қазақ сахнасында Иса әлденеше ғасырларда жинағандай, мәдениет тарихының әлденеше дәуірлерін бітімдестіргендей.

Мұның арты баяғы кәрі заманнан, саналы толғау иесі жыраудан, ру бәсекесінде ат жарыстырғандай, сөз жарыстыратын айтыс ақындарынан келе жатқан суырыпсалма. Бүгінгі тұрған орны – сахына. Айтылып қалған сөздері – әдебиет туындысы. Иса сахнадан үгіт айтады, сын айтады. Өзі түсінген мөлшерде сұлулықты, жарастықты жырлайды. Өлеңмен күлдіргі қалжың айтады. Жақсының сарынындай құбылып, бүктетіліп толқын желдірменің әніне қосқанда шалқыған ақындық сөзін туғып ұстап заманды қазып келе жатқан өнер желмаясыны шабысы елестегендей болады.

<...> Бірақ, суырыпсалма өлең көп алдындаақынның өз аузынан сол арада ғана шығып, арнаулы сарынға түсіп, домбырамен бірге қанат қағып алып ұшып келе жатса, ең әуелі өте әсерлі жарастық, үлкен әсерлілік сол шабыстың өзінде деп санау керек. Әдебиет, музыка, сахна бәрінің бірдей бас қосатын жері осы. Адамдағы салтанатты, сымбатты өнердің өзгеге жат, біізге таныс бір алуан түрі, үлгісі осы.

<...> Қолдан жасалмайтын, оңайшылықпен қайта тумайтын сирек өнерді біз, бүгінгі заманның адамдары, мәдениетті елше қадірлей, бағалай білуіміз керек.» [3]

Жыраулық поэзияда саяси-әлеуметтік тақырыптар ел бірлігі, мемлекет тұтастығы туралы ойлармен қатар өріледі. Әсіресе, XIX ғасырдағы зар заман бағытының ақындарында ел бірлігі

мен елдік сана Ресейдің отарлық саясатымен қабаттастырыла суреттеледі. Қазақстанға күн санап еніп жатқан сан түрлі жағалықтардың ұлттық дәстүр мен салт-сананы бұзып жатқанына, мұның ел бүлдіргіштік сипаты әшкереленеді.

Осы мазмұндағы шығармалардың өзінде де түрлі саяси сипатты болмаса елдегі әлеуметтік мәнді уақиғаларға байланысты мазмұндық жаңалықтар байқалады.

15 ғасырдағы қазақ әдебиеті туралы біршама деректі мәліметтерді халық әдебиетінің табыстарынан аңғауға болады. Бүкіл қыпшаққа даңқы жайылған Қодан Тайшы, Сыпыра жырау, Асан Қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Марғасқа, Жиёмбет, Ақтамберді т.б. кім білмейді. Әсіресе, ауыз әдебиетінде көркемдік дәрежесі ойдағыдай, тіпті аса жоғары деп те айтуға болады, талай тарихи шығармалар, эпостық жырлар, толғаулар дүниеге келді. Әдеби тілдің даму да жоғары деңгейге жетті. Бұл табыстарда жыраулық әдебиеттің үлесі орасан мол. Орны де бөлек.

Жыраулық әдебиеттен көрінетін басты тақырыптарға тоқталсақ:

Алдымен ел алдындағы әлеуметтік қайшылықтардың сөз болуы. Әр әлеуметтік топ өз идеологиясы үшін күресті. Байлар мен билер, батырлар мен шешендер т.б. Оларға арналған қошаметшіл, мадақ поэзиясы бірден көзге түседі. Жыраулық поэзияда бұл аз емес.

Түрлі деңгейдегі қоғамдық тартыстарда жеңіске жеткендердің озбырлық әрекеттері, жеңілгендердің өкініші мен қасіреті – жыраулық поэзияның мақты арқауы. Осы қарама қарсы құбылыстардың бірінің артына түсе, қуа жырлаушылар табылды. Негізінен туыстық белгілерге, әлеуметтік топтар мүддесіне орай жырланды. Адалдыққа қиянат, наразылық..., осы кезден бастап сатира, мысқыл келді әдебиетке. (Шерниязда, т.б.) Бұл мақсат жаңа бейнелеу құралдарын құралдарын әкелді.

Осы бағыттағы көрініп тұрған қайшылықтар қоғамдық сананы қозғады,

Авторлық әдебиетті дамытуға ықпал еткен күштердің бірі – фольклор. Фольклор және авторлы әдебиет қоғам қайшылықтарын көрсетуде, табыстары мен әйгілі тұлғаларды бейнелеуде егіз құбылыс ретінде танылды.

Қазақ әдебиетіне орта ғасырынан ауызша, жазбаша көркем фабула, қызық сюжет т.б. үлгіде жеткен шығармалар сол дәуір көркемдік танымынан хабар береді. Әдебиет пен өнердегі ізденістерді, орныққан үлгілер мен дәстүрді

көрсетеді. Оған мұқият үңілу, талдау керек. «Көркемдігі шамалы» деген астамшыл ұғым бұған келмейді.

Алтын Орда хандарының, рулы ел басқанған билер мен дәулетті жандардың, батырлардың қасында ақылшы, кеңесші ретінде жыраулар болған жүрген. Абылайдың Бұхары сияқты. Көргені көп, білетіні мол жыраулар заманның елеулі уақиғалары мен оның бас қаһармандарын, сан – алуан тарихты жыр, толғауларға, әңгімелерге қоса жырлаған. Онда тек тарихи уақиғалар ғана емес, әйгілі генеологиясы мен жалпы қазақ шежіресін те талай мәліметтер кездеседі. Деректі тарих болмағанмен де қазақы ауызша шежіренің маңызды мәліметтер көрінеді [4]. Ел ішіндегі ірі дау жанжалдарды шешуде де олардың рөлі аз болмаған. Көбінің құдай берген көріпкелдік қасиеттері де жоғары болған.

Ақылғөй, дара тұлға ретінде жыраулар ел аралық мәселелерді, көрші елдермен қарым қатынастарлы шешуге де қатысқан. Сауда саттық жасаушы мемлекеттермен түйінді мәселелерде ақыл, кеңес беруші ретінде олардың пікірлері мүлде ізсіз басқа кетпеген.

Ел ішіндегі қақтығыстар мен дауларды шешуде әділдігімен халыққа жаққан, жұртқа айрықша қымбатты болған жыраулар тарихта аз емес. Солардың бірі – Қалнияз жырау. Оның тіршілігі ғана емес, шығармашылығы да Махамбетпен ұқсас. Ол – дүмділер тарпынан қуғын көріп, қысымға шыдамай елін тастай көшкен көптің бірі емес, Махамбет сынды «аламанға жел берген аса жұртты меңгерген жырау», романтикалық мінезде қалыптасқан тұлға.

Түрлі жаулармен болған қырғын шайқастарда күтпеген қиындықтарға тап болған бауырларын жігерлендіріп толғаулар айтқан. «Батырларды жігерлендіріп айтқаны», «Қожалақ батырға айтқаны», «Табын Дәуіт батырға айтқаны», «Есен, Сүгір батырларға айтқаны» т.б.

Жыраулар поэзиясы ұлттық болмысымыздың қалыптасуына да ықпал еткен рухани күш болды. Ел билеушілерді сабырға шақыруда ғана емес болашақ ұрпақты тәрбиелеуде де орасан зор қызмет атқарған әлеуметтік топ. Тәрбиелік қуаты мол, әсіресе эстетикалық әсері орасан зор көркем дүниелер қалдырған.

Қалнияз шығармашылығы туған жерінен қуғын көріп, жат елдерге қоныс аударған қазақ жырауының рухани тірлігін, қайғы-қасіретке толы болмысын, шығармашылық ізденістерін анақ көрсетеді.

Қалнияз Асан ата ізімен жерұйық, тыныш тірлік іздеді. Түркіменстан, Тәжікстан, Өз-

бекстан, Ауғанстанға барды. Тыныш тірлік тапқандай болса да өзге менталитетке: тұмыс пен салт-санаға, әдет ғұрыпқа көндіге алмады. Жергілікті бай-дәулеттілерге, жұртты билеген топтарға жақпайтын артық-кем пікірлер айтты, Өзінің қазақ елі менталитетін мадақтады. Сол үшін жек көрінішті болды, шеттетуге ұшырады. Тіпті әлділер тарапынан зорлық та көрді. Шыдай алмай әллі-берлі ауысты.., көшті.

Туған жерін сағынды. Аңсады. Аиа жұртын қорғауда қарулас болған қаһарман құрбыларын жырға қосты, ерліктерін мадақтады. «Көрмесем, хош болындар», «Ерлерді еске алғанда», «Атасам ат ұстаған ерлерімді..» «Жерінен Ауған, Күләб хат жолдадым», «Аңсаймын аға-жеңге ағайынды», «Айтқаным аз да болса есте қалсын», «Қалнияз едім күнінде» «Қош, аман бол, қалған жер» т.б. тәрізді толғау – жырлар осындай әуендірге толы.

Бұл жыраудың күш, қайратының кеміген, қартайған шағы еді.

Қалнияз мұсылманша сауатты болған. Қолымен жазып қалдырған шығармалары жоқ тәрізді. Кім білген, бәлкім жазған да шығар., бірақ көшіп-қонып жүрген тірлікте оларды сақтау да оңай емес. Олардың тағдыры туралы да не айтпағандар еді..

Ел алдында орындалған шығармалардың бәрі, ең маңыздылары мен мәнділері, көркемдері ел арасына ауызша таралған. Әні мен орындалу үлгісіне дейін. Бұл шығармалар бізге шәкірттерінің жаттаулары арқылы келді.

Сондықтан, деректі, дәлелді пікір айту қиын. Қолымызға түскендерін талдаумен қатар, жоқтарын ел аузындағы мазмұндық аңыздарға, үзік-үзік шумақтарға үңіле болжау арқылы ғана шамалаймыз. Соның өзі аса талантты ақын-жыраудың көркемдік әлемін көрсетеді.

Қалнияз – қазақ жырауларының үлкен бір тобының аса көрнекті өкілі. Оның шығармашылығы мен өмірбаны туралы ойланғанда түрлі себетпермен ел ауып, шет жерге кеткен талантты қандастарымыз туралы ойларға батасың. Олардың көбі барған елдердің салт санасын қабылдап, үйленіп. өзге тілде, сол дәуірлерде басымдық көрсетіп дәстүр қалыптастырған тілдерде шығармалар жазды. Әдебиет тарихында өзге тілдерде жазып ұлы суреткер атанғандар аз емес, кеткендер аз емес.

Қазақ жыраулары шығармаларының сақталуы, таралуы, үлгілері туралы М. Мағауин бірнеше пікірлер айтқан: «Қазақ халқының жыры түркілік ортақ эпос құрамынан бөлініп, дербес Орда құрған хандық заманы төрт ғасырға

жуық ұзақ дәуірге созылды», – десе келесі бір зерттеуінде: «15-17 ғасырларда жасалған әдебиет ел мүддесін, жұрт мұратын бірінші орынға қойды» [5].

Жалпы жыраулар поэзиясы – қазақ сөз өнерін әлемдік классикалар шоғырына қосты. Біздің ұлттық рухани қазынамыз жыраулар поэзиясының абызы Асан қайғы толғаулары арқылы қазақ халқының қалыптасу, хандығының құрылу дәуірінің тарихи белгілерін көрсетеді.

Проф. Б. Кенжебаев Асан шығармалары туралы пікірлерінде «Асан қайғының шығармалары өз тұсының айнасы Ол өз дәуіріндегі қазақ халқының мұңын, тілегін көрсетеді, – деп жазды. Асан қайғы халықтың бірлігін, мемлекеттің тұтастығын сақтауды жырлаған жырау. «Қырында киік жайылған, Суында балық ойнаған, Жемінде кеңес құрмадың..., Жемнен де елді көшірдің» – деп жыралуы осыдан.

Қазтуған, Доспанбет, Шалгез, Жиёмбет, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар т.б. жыраулар толғауларында қазақтың өріс, мекендері шығармалардың тақырыптық-идеялық көркемдік өрімдерінің ерекшеліктеріне орай әртүрлі жанрларда, ұлгілерде жырланады.

Жыраулар поэзиясындағы жер-сулар атауларының ішінде Алтын Орда дәуіріндегі қазақтардың мекен еткен жерлері сағынышпен, қимастық сезімдермен жырланады. Атап айтқанда, Еділ, Жайық, Сырдария, Қара Ертіс, Азау теңізі, Түркістан, Ташкент қалалары т.б.

Қазақ хандығы кезіндегі жыраулар поэзиясының тақырыптары: халық бірлігі және елдің әскери қуатын нығайту, ел билеушілер мен батырлардың, билер мен шешендердің ұлт рухын, намысын сақтауға, қорғауға бағытталған ірі әрекеттері мен дархан мінездерін мадақтау болды. Олардың өмір мен болмыс туралы философиялық толғау, жырларында ізгілік пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, достық пен дұшпандық тәрізді салт-санаға қатысты тақырыптар шендестіріле қозғалады. Адамгершілікке жат ұнамсыз құбылыс, мінез, әрекеттерді жырлауда жеке бас мүддесінен де ел, мемлекет, халық мүддесін жоғары қояды.

Асқар Егеубайдың жыраулар поэзиясының мәні туралы айтқан мына сөздері осы тақырыпты зерттеуші ғалымдар үшін қажет-ақ. «Жыраулар толғаған адамгершілік, имандалық, қаһармандық, жігерлілік һәм жайсаңдық жолда қалыптаса бастаған қазақ ұлысының рухани келбетін кестелеуі тиіс еді. Сорлай болды да. Қазақ елінің ажары мен жан дүниесі сол шығармаларда жасалды. Білім, білік ақиқат,

тіл, жаратылыс жайлы толғамдар да сол ортада желі тартты. Ежелгі түркі дүниесінің бар болмысы мен арман – мүддесі бір кезде қазақтың классикалық мәдениеті арқылы жаңғыра көрінді. Жыраулар дәуірінің ішкі мәніне үңілсек, төрт-бес ғасыр бойына тұтастай құбылыс ретінде дамыған әлеуетті, әлеуметтік көркемдік ұлы самғау бұрын сонды болмаған еді. Ол поэзияда, елдік құрылыста, тұрмыса, моральдік һәм рухан мәдениетте бірдей айқын мүсінделді.

Жыраулар поэзиясы дербес мемлекет ретінде өмір сүрген қазақ хандығы атты дәуірдің әдеби мұрасы.»

Тұрмыс-салт-жырлары, жоқтау, ертегі аңыздар т.б. жеке тұлғаларды дәріптеген туындыларда жиі қолданылады. Осы шығармалардың идеялық-көркемдік мақсаттаны айқындауда маңызы зор. Сол тәрізді қиял-ғажайып аңыздар, мифтер мен әпсаналар мен тәмсілдер де шет ел шапқыншылығына қарсы күрес идеясын қозғап, ерлік, батырлық тақырыптарын дәріптеуде жыраулық поэзия өкілдері жиі қолданатын тәсілдер. Ерлік пен батырлықты дәріптейтін сюжеттерде қолбасшылар мен батырлар дәріптелді. Олардың көркем бейнелері жасалынды. Кейде реалды өмірден алыс тәрізді көрінсе де көркем мазмұн негізіндегі ірі уақиғалар шындығы бас қаһармандар ерлігі байқалып тұрады. Эпостық жырларда шығарушы – жыраулардың басты идеялары айқындала түседі.

Жыраулық дәстүрдің белгілі бір жүйеде жалғастығын тапқанына көз жеткізуге болады. Атақты жыраулардың шығармаларын ере жүрген шәкірттері жаттап, көпшілік көңіл аударғандарын елге таратқан. Шәкірттердің кейінгі буыны да, 19 ғасыр соңы мен 20 ғасыр басындағы солардан үйренген. Ең маңыздысы ұстаздарынан үйренген шығармаларын бұрмаламай, бүлдірмей, негізінен сол қалпында жеткізген. Әрине аз кем өзгеліктердің қосылу заңды.

Бүгінгі жоғары мектептерде болашық мамандарды тәжірибеден қалай өткізсе, жыраулық мектеп шәкірттері де соған ұқсас өмір тәжірибесін алған. Жыраулар алдымен ұстаздары білетін шығармаларды жаттаған, оның пайда болу тарихын, қайда айтылғанын сұрастырған, орындау барысында өз стилін қалыптастырған. Бірақ, ұстазының әуенін, мақамын толық сақтаған. Өкінішке орай бұл бағытта деректі зерттеулер әзірше көп емес. Бірақ, аса қажетті істі бірі – осы.

Жыраулық дәстүрдің сөзге емес, өзіне сөзді ертуеркіндігі...туралы проф. Б. Нұрдаулетованың «Көне күннің жыр күмбезі» кітабындағы пікірінде осы өнер мен шығармашылық

шындығын көрсететін негізді ойлар бар. Ұстаздан шәкіртке көшетін поэтизмдер онда жалғасын ғана таппайды, жедел дамиды да. Жыраулық өнер иелері сөздің дәуірлік, стильдік нормаларына өзінше қарайды, бағына бермейді, - деген байымдауларда шығармашылық үрдерісті көрсетіп отыр. [6]

Жыраулық дәстүр – мектеп. Атадан балаға, ғасырдан ғасырға көшетін көркем мазмұн, сөз мағынасы мен мәні мақсатты түрде жалғасады. Ең қасиетті байлығымыз осы жалғастық табиғатында. Жыраулық дәстүр шығарманың мазмұнын да, көркемдігін де бұзбай жеткізуді қалайды. Жыршы, жыраулар адалдығының негізі осында. Алайда шығарманың көркемдік кестесіне белгілі фабула, сюжетті дара қабылдаудан пайда болатын аз-кем өзгерістер сөзсіз енеді. Сол арқылы көркем шығарма әсері де түрленіп отырады. Дәстүр арқылы жеткен

көркем мазмұнды ментальді қабылдау жаңаша танымға осылай ұласады.

Жыраулық поэзия ежелгі және жаңа дәуір әдебиетінің арасын жалғастырушы арна болып қана қойған жоқ, ұлы эпос тудырған ортаның таңғажайып дәстүрін көркем бейнелер арқылы пернелей жеткізген сырлы әлем еді.

Жыраулар поэзиясындағы эстетикалық қуаты айрықшалардың бастысы өмірдің түрлі кезеңдері жасық шақ пен есею, кемелдену және кәрілік т.б. толғаныстардың табиғат және қоғамдық құбылыстарымен егізделе жырлануында.

Бұл негізгі жанрлардың бәрінде ұшырасады. Философиялық толғамы айқын толғаулар мен тарихи уақиғаларды баяндайтын жырларды, өлеңдер мен термелерді атауға болады.

Жыраулық өнерде осы жанрлар мен бейнелеу құралдарының поэтикалық, мазмұндық және тілдік, өрнектері үздіксіз дамып ұштала түсті.

Әдебиеттер

- 1 Сыдыққұлы Қ. Өмір өрнектері. Таңдамалы зерттеулері. – Алматы: Арыс, 2006. – 384 б. – Б. 117-118.
- 2 Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Генезис, типология, поэтика. – Алматы: Білім, 2000. – 367 б. – Б. 70.
- 3 Әуезов М. Иса туралы // Байзақов И. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 2-т. – Алматы: Жазушы, 1983. – 332. – Б. 81-83.
- 4 Тарақты А. Ауызша тарихнама // Қазақ Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім. – 175 б. – Б. 31-47; Қазақтың ауызша тарихы. – Алматы, 2008. – 560 б. – Б. 15-16.
- 5 Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б. – Б. 232-244.
- 6 Нұрдаулетова Б. Көне күннің жыр күмбезі. – Алматы: Жазушы, 2007. – 496 б. – Б. 414-418.

References

- 1 Sidely. Patterns of life. Selected studies. – Almaty: Arys, 2006. – 384 S. – B. 117-118.
- 2 Omaruly B. Poetry ZAR Zaman. Genesis, typology, poetics. – Almaty: Bilim, 2000. – 367 S. – B. 70.
- 3 Auezov M. Jesus on // And Baizakov. Selected works in two volumes. 2. – Almaty: Zhazushy, 1983. – 332. – B. 81-83.
- 4 Tarakhty A. Oral Historiography // Textbook for students of higher educational institutions. – Almaty: Education. – 175 S. – B. 31-47; In oral history. – Almaty, 2008. – 560 S. – B. 15-16.
- 5 Magauin M. The relief of century. – Almaty: Zhazushy, 1991. – 432 p. – B. 232-244.
- 6 Nurdauletova B. The dome of the ancient name of the sun. – Almaty: Zhazushy, 2007. – 496 б. – B. 414-418.

